

NUO METAFIZINIO TEATRO Į APŠVIETOS BAIMĘ

[...]

PASAULIO RACIONALĖJIMAS IR ŽMONIŲ IŠGAŠDINAMUMAS

Svarbiausiame XVIII a. antros pusės lietuvių literatūros (ir etnografijos) tekste – Donelaičio *Metuose* – pranyksta teatrališkoji gyvenimo samprata ir jos atributai: spektakliai, procesijos, angelai, „mirusiųjų kariuomenė“, pranašingi sapnai, raganų deginimai¹.

Teatrališkoji gyvenimo samprata nebereikalinga, nes kaimo žmogus, kuriam *Metai* rašomi, egzistuoja (ar turėtų egzistuoti) natūraliųjų gamtos procesų apibrėžtoje erdvėje, kurioje, vykdydamas tai, ką gamtos elementai natūraliai vykdo, jis pildo ir Dievo valią. Teatras atsiranda, kai gamtos nebepakanka. XVIII a. antroje pusėje *grįžtama į gamtą*, kurią ankstesnysis laikotarpis laikė artima pagonybei ir siekė pakeisti metafiziniu spektakliu.

Metų žmonės į Dievą šaukia ne bažnyčių varpai, bet paukščių giesmės, ne civilizacija, bet gamta. Civilizacijos garsai Donelaičiui dviprasmiški: šalia kunigų bei mokytojų pamokymų, jiems priklauso ir nevalyvi ponų bei valdininkų keikimai.

Visa, kas *Metuose* vyksta, vyksta žemėje. Palyginkime Bžoskos 1688 m. pareiškimą: *turėtų sukilti ir stoti ginti Dievo visi: angelai ginklais, oras visa savo erdve, sapnas pranašystėmis, viešpats Dievas savo asmeniu dangaus priešaky...* su donelaitišku kovos aprašymu:

Tuo laukai kaip skruzdėlynas kribždėti pagavo,
Ir gaspadoriai su bernais šienaudami spardės.
Rodės man, kad visas sviets, kovot susibėgęs,
Kardus ir šobles į margas nunešė pievas.
(VD 436–439)

Skirtumas tarp kosminės skalės teatro ir pasaulio, kuriam pakanka, kas regimai dedasi jo kasdienybėje, tampa akivaizdus.

Metų pasaulį sukūręs ir visiems jo elementams jų pareigas išdalijęs Dievas „savo asmeniu“ jame aktyviai nebedalyvauja. Bet velnio dimensijos „sugedusio“ pasaulio žmonių santykiuose net ryškesnės negu anksčiau. Gamtoje jų nėra²: gamta Donelaičiui nekalta, ir žmogus, kiek jis, su gamta harmoningai sutapęs, nuosaikiai elgiasi, irgi nekaltas. Blogybė atsiranda ne žmogaus prigimtyje, kaip teigtų prigimtinės nuodėmės teorija, bet visuomeniniuose santykiuose.

Pati ankstyviausia *Metuose* minima velnio manifestacija – keikimasis velniais. Šis retorinis įprotis, atėjęs iš vokiečių ponų į lietuvių liaudį, reiškia „velniui pasidavimą“. Velnias pirmiausia konstruojamas diskurso metodologija – kalbėjimu apie jį. Keiksmuose prasidėjęs šis kalbėjimo būdas ir jo

¹ Vytautas Kavolis naudojami leidiniai: Donelaitis K., *Raštai*, red. kom. Kostas Korsakas (pirm.) ir kt., Vilnius: Vaga, 1977. Šiame tekste, kaip ir visoje knygoje, cituojama pagal „Baltų lankų“ (2000) leidimą (*red. past.*).

Kitose laidose pasitaiko keistenybių. Kai kuriose sovietinėse išbrauktos palankios pastabos apie Dievą. Kitose (nuo pačios pirmosios Liudviko Rėzos 1818 m. Karaliaučiuje išleistosios) kas nors vis pasirodo neatitikęs vėlesnio salono skonio. 1940 m. laidoje praleista: „Juk ir ponų vaikesčiai taip jau per subinę gauna, / Kad jie, kaip kiti vaikai, į patalą meža“ (PL 312–313). 1968 m. mokykloms skirtoje *Lietuvių literatūroje IX klasei* pašalinta: „Kad jiems kartais iš bėdos per subinę drožia“ (RG 835). Aptariamoji žmogaus kūno dalis Donelaičio priimama visiškai natūraliai, profanuota ji tampa tik XX a. Nemaža ir vabalų nuo redaktorių nukentėjo.

² Ankstyvesniajame metafiziniame teatre ne vien žmogus, bet ir laukiniai gyvuliai galėjo tapti velnio sąjungininkais. Iš Kazimiero Klimavičiaus *Pavynastys krikščioniškos, arba katekizmas* (1767): „Peles, žiurkes ir kitas biaurybes, iš piktybės antmestas, iš namų ir kitų vietų par pašventinimą kunigo ir krapijimą vandeniu šventu išgena ir išnaikina...“ (*Lietuvių literatūra IX klasei*, sud. D. Galnaitytė, Kaunas: Šviesa, 1968, p. 37).

formuojamas charakteris skatina sekmadieniais, užuot lankius bažnyčią, girtuokliauti smuklėse (už tai „pekla prasivėrus“ girtuoklius „pražudys“) ir nesiųsti vaikų į mokyklą, paliekant juos „peklai ant garbės“ (RG 838).

Dabartiniame laikotarpyje – „prieš svieto pabaigą“ (RG 863) – Donelaitis mato „tokį sumišimą“ (plg. RG 863), „kad baisybės pekliškos visur išsiplatys“ (RG 864) – „klastos ir šelmystės“ (plg. RG 866), „visur karaliaudams / Velnias“ (RG 867–868) (Donelaitis karaliavimo funkciją sieja ne su Dievu kaip barokiškoje schemeje, bet su velniu, ir mes staiga pajuntame artėjančią Prancūzų revoliuciją), „visur išsižioję peklos plyšta bedugniai“ (RG 870), „pekliškas razbaininks mūsų gadynę / Su savo mokslais velniškais sudūkina visą“ (RG 871–872).

Šiandieninis pasaulis, kiek jis prieštarauja natūraliam, Dievo įsakytam gyvenimo būdai, yra stipriai velnio veikiamas, pagedęs. Bet pats velnias konkrečiu pavidalu jame nesirodo, jam „atsidavusieji“ nėra jam rituališkai prisiekę, savo kūnuose nenešioja jo žymių. Juos galima atpažinti tik iš jų kasdieninio elgesio. Iš objektyviai pasaulyje egzistuojančios ir kai kuriuos žmones totaliai valdančios būtybės velnias yra redukavęsis į kalbėjimo apie blogybės būdą.

Kosminiam teatrui reikėjo asmeninio, kūniško santykio su velniu. Apšvietos amžiaus teologas, kalbėdamas apie velnią, pro jį (ar jame) įžvelgia socialinių jėgų – aukštutinės klasės, moderniosios kultūros, tautų maišymosi ir savosios tradicijos praradimo – skatinamą pasaulio gedimą. Ritualinis pasaulis virsta sociologiniu.

Ne tik pats pasaulis, bet ir teologų galvojimas kur kas labiau sekuliarizuoti negu ankstesniuose laikotarpiu. Kai Bžoska (ar jo skundą jo vardu rašiusieji jėzuitai) 1688 m. vieno vienintelio ateisto atsiradimo sukrėstas, šaukė sukilti visą kosmosą, Donelaitis apie 1765 m. žino, kad „jau per daug yr svieta bedievių“ (VD 114), jų net dauguma: „Vis pulkelis miels viernųjų buvo mažesnis, / Kaip ans durnas pulks nelabųjų irgi bedievių“ (RG 857–858). Nuo Dievo atitrūkusių žymiai daugiau³. Bet kas nuo Dievo tolstant svarbiausia – skirtingai interpretuojama. Bžoskai ateizmas visų pirma rūpėjo kaip „karališkojo majestoto didybės [t. y. Dievo garbės] įžeidimas“. Donelaitis jį pirmiausia mato kaip žmonių demoralizacijos, kenkimo žmonėms priežastį: „Vogt, klastuot, išplėšt ir su gvoltu pasisavyt, / Šelmystes pramant, kekšaut bei Dievą paniekyt“ (RG 873–874).

Tai „humanizuota“ religinė perspektyva, kurioje svarbiausia ne tai, kaip žmonės laikosi Dievo akivaizdoje, bet tai, kaip jie elgiasi su kitais žmonėmis. Bet doram elgesiui šioje žemėje aptarti teturima religinė kalba. Ji *reikalinga* tam elgesiui konstruoti: iš diskurso metodologijos kyla elgesys. Gamtos polinkius vadinant teisingais religiniais vardais, žmonėms, kurie gali suklysti (tik lakštingalos

³ Donelaičio „nelabiesiems irgi bedieviams“ (plg. RG 858) priklauso, pirma, socialinis elitas, kurių dvaruose būrai eina baudžiąvą. Visi ponai, be išimties, tik lėbuoja apsirydami ir prasigerdami, keikiasi, mušasi, tingi, nusideda, niekina būrus, apgaudinėja, godūs, gėdisi Dievo vardą minėti ir, bausmei už visa tai, dažniau serga.

Antra, prie „nelabųjų irgi bedievių“ priskirtina nemaža lietuvių baudžiauninkų, kurie tinginiauja, kankina gyvulius, netaupo, nesiruošia ateičiai, užmiršta savo darbus, šykštuoja, ambicingai siekia susilyginti su savo ponais ar juos pralenkti, neklauso šeimininkų, peikia tradicinį gyvenimo būdą, apsirya, žioplinėja, nerūpestingai elgiasi su darbo įrankiais, barasi ir plūsta, nešvarūs, netvarkingi, mėgdžioja vokiečius, nesiunčia vaikų mokyklon, nenori mokėti mokytojams algos, kritikuoja kunigus, vagia ir neklauso „ponų drausmės“. Baudžiauninkų blogybių repertuaras net turtingesnis negu ponų, ypač „Vasaros darbuose“, yra daugiau negu elgesio, atitinkančio Donelaičio moralinį modelį, kuris tad pasirodo buvęs toli gražu ne visuotinis XVIII a. vidurio Mažosios Lietuvos kaime. Tačiau baudžiauninkų yra ir nemaža dorų žmonių, kokių valdančiam luome iš viso nėra. Tėra vienas doras valdininkas, to luomo samdinys. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad kai kurios elgesio ypatybės, dėl kurių Donelaitis būrus kaltina, galėtų būti laikomos „protoburžuazinėmis“ ir kad dar daugiau vertybių, kurias pats Donelaitis, būrus kritikuodamas, gina, irgi galėtų būti tokiomis laikomos. Gal lietuviškosios buržuazinės kultūros šaknys yra ne mieste, o gamtiniame universume, kur XVIII a. (bent Mažojoje Lietuvoje) pradeda formuotis naujos aspiracijos.

Trečia, kitų tautų žmonės, gyvenantys Donelaičio multinacionalinėje aplinkoje, irgi priklauso „nelabiesiems irgi bedieviams“. Žydai vilioja į nelegalų biznį, lenkai ir žydai klastuoja ir vagia, vokiečiai vagia, meluoja, keikiasi ir kasdien girtauja, prancūzai apgaudinėja, šveicarai ir prancūzai skleidžia velnio mokslą (turbūt sekuliarinę Apšvietos filosofiją). Tiesa, lietuvius Donelaitis kritikuoja dažniausiai. Bet tarp nelietuvių – šalia *moterų* vokiečių – yra tik vienas doras pavyzdys (gerasis amtmonas), kai lietuvių jų žymiai daugiau. O seniau, prieš susidurdami su kitomis tautomis, lietuviai buvę dar ir doresni. (Taip vėliau manys ir Daukantas.)

Nors Donelaitis ir iškelia lietuvius etiniu požiūriu aukščiau kitų tautų, jis nėra šovinistas, nes tuos pačius lietuvius (kaip vėliau Vincas Kudirka ar Juozas Tumas-Vaižgantas) jis dažniau už kitus ir kritikuoja. Nėra jame ir žydus iš kitų tautų kaip ypatingo blogybių šaltinio išskiriančio antisemitizmo. Tai lietuviškuose raštuose bus pradėta skelbti tik XIX a. antrame ketvirtyje.

ir gandrai neklysta), primenama, kas jiems dera. Donelaičio laikysena analogiška konfucionistų „vardu atitaisymo“ programai.

Prieš ateizmo pavojų Bžoska buvo pasišovęs mobilizuoti ne vien karaliaus teismą, bet ir kosmines jėgas – angelus, pranašingus sapnus, Viešpatį Dievą ir „atsarginę kariuomenę iš numirusių“. Donelaitis apeliuoja į sveiką protą ir į patirtį, aiškindamas, kad, jei žmonės nesielgs pagal savo Dievo jiems duotą prigimtį, jie neturės ko valgyti, sirgs, žudysis ir t. t. Nebereikalaujama, kad žmonės būtų *prievarta* į Dievą gražinami. Dievo bausmė užsimenama po vieną kartą (ir tai visai trumpai, prabėgomis) tik galingiesiems ir neblaiviesiems, t. y. girtuokliams. Normaliems žmonėms Donelaitis aiškina, kad jie patys save baudžia negerai elgdamiesi. Žmonių moralinė inteligentija žadinama beveik socialinių mokslų metodais.

Iš vienos pusės į gamtą grįžęs, iš kitos racionaliau savo religiją suvokęs Donelaičio žmogus nebėra scena, kurioje už jį galingesnės jėgos kaunasi dėl jo sielos. Jis yra labiau negu anksčiau *pats veikiantis*, Donelaičio kartojamais žodžiais, „savavalninkas“⁴. Šią žymę turi ir privilegijuotas luomas, ir paprasti žmonės. (Bet abiem atvejais vien vyrai. Tai priešinga ankstesniems, XVI a., lietuvių nusiskundimams dėl per didelio moterų nepriklausomumo. Apskritai Donelaičio pasaulyje nebėra ankstesnio nepasitikėjimo moterimis. Net ir jo duodamoje Adomo ir Ievos versijoje moteris nėra, kaip anksčiau ji būdavo vaizduojama, moraliai silpnesnė, pirma pasiduodanti žalčio pagundai, „nepaklusnesnė“⁵.) Privilegijuotas luomas neklauso Dievo, išnaudodamas ir niekindamas paprastus žmones. Paprasti žmonės neseniai, Donelaičio nuomone, pradėję neklausyti ponų, mokytojų ir kunigų (tada, kai pastarieji skatina klausyti ponų ar siųsti vaikus į mokyklas)⁶. Donelaitis nepaklusnumo nepateisina, neįžvelgia jame patikimos vidinės kontrolės, bet ne visada (pvz., reikalaujant daugiau algos ar medžiojant prieš ponų draudimus) jį aiškina velnio įtaka. Palieka galimybę, kad *liaudyje* pasireiškęs nepaklusnumas bent kai kada kyla iš pačių žmonių autonomiškos valios, jų, nors ir kritikuojamo, bet aiškiai stiprėjančio nepriklausomumo.

Viena iš nepaklusnumo žymių yra liaudies žmonių pasipriešinimas vaikų mušimui mokykloje. Donelaitis mušimo neperša kaip XVII a. lenkų rašytojai⁷ ar jo bendralaikiai Didžiosios Lietuvos teologai⁸, laiko jį mokykloje pateisinamą tik „iš bėdos“, bet nepitaria mokytojų kaip ir kunigų kritikai. Ponus jis leidžia savo būrams kritikuoti, bet mokytojai, kaip ir kunigai, kas kita – jie atlieka naudingą funkciją, skleidžia šviesą. Tokių žmonių *verta* klausyti, ponų – tik *reikia*. Apskritai Donelaitis, kaip ir galima laukti iš XVIII a. stiliumi modernizuojančio teologo, atmeta tuos tradicijos elementus, kurie neleidžia racionalizuoti darbo, bet gina tradicijos elementus, ramstančius klusumą, – nors vis dėlto

⁴ *Savavalninkas* – kas neteisėtai, neleistinai elgiasi; *savavalis* – nesilaikantis įstatymų, privalomų nurodymų, nepaisantis kitų valios, veikiantis savo nuožiūra, neleistinai: „Ir ėjo [Marija] ne ... lengvump ir savavaliump žmoniump, bet šventump ir dievo bijančiump“ (*Lietuvių kalbos žodynas*, t. 12, Vilnius: Mokslas, 1981, p. 242–243). Klusnumas religinėje tradicijoje identifikuojamas su šventumu, veikimas savo nuožiūra – jo priešingybė.

Vydūnas „sau žmogaus“ atsiradimą datuoja maždaug tuo metu („apie 1750 m.“), kai Donelaitis rašė *Metus*. Bet tai, kas Donelaičiui buvo bloga („savavalninkas“), Vydūnui apie 1900 m. atrodė skatintina vertybė („sau žmogus“) (Vydūnas, *Amžina ugnis. Prabočių šešėliai. Pasaulio gaisras*, Vilnius: Vaga, 1968, p. 325–252).

⁵ Pažangiausiame XVIII a. antros pusės Didžiosios Lietuvos tekste – Troškūnų klebono Kiprijono Lukausko 1797 m. parašytame neišspausdintame *Pamokslė isz Prsakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka* tebeduodamas tradicinis pasakojimas apie Ievos nuodėmę (Lebedys J., *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sud. Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Mokslas, 1976, p. 51). Tebeminimi ir stebuklai: sekmadienį medžiojant, kiškis virsta milžinu, nuveda medžiotą į pelkę ir vos nepaskandina. Visa tai šalia mokslinių ir teisinių žinių, praktinių patarimų apie rūpinimąsi ligonimis ir t. t.

⁶ Kunigai, raginantys, kad tėvai siųstų vaikus į mokyklas, – XVIII a. daugiau Mažosios Lietuvos reiškinys. Didžiojoje Lietuvoje kun. Kiprijonas Lukauskas 1797 m. skatina tėvus, kad liepdami vaikus mokytis „ben skaytity yr rasily“, jie „imty toy mieroy turia paweyksla nuog disidentu“ [t. y. protestantų, – V. K.], nes tie rūpinasi kiekvienoje vietoje turėti savo vaikams mokyklas. „Ne regiu niejokios deruncios priezasties dief ko tay buty negalietu yr tarp kataliku“ (*ibid.*, p. 44).

⁷ Lorence-Kot B., *Child Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1985, p. 26–28. Bet *Metuose* nematyti nė tėvų–vaikų intymumo, kuris lenkų bajorijoje išpopuliarėjo antroje XVIII a. pusėje, bet nei lietuvių liaudies, nei lietuviškai rašančiųjų tuomet nepasiekė.

⁸ „Kalėdaitis dėl mažų vaikelių“, in: *Giesmė muzikėlio: Iš XVI–XIXa. anonimėnės lietuvių poezijos*, par. Dalia Gargasaitė, Vilnius: Vaga, 1982, p. 220–221. Lygiai taip pat vaikus plakti skatina 1859 m. „Dievo rykštėje ir malonėje“ Antanas Baranauskas, „rykštę“ sutapatindamas su „malone“: „Kaip tėvas vaikeliui rykštelių negaili, / Kad širdis jaunutė ant gero būt smaili, / Plakdamas už kožną lapavimą vaiko“ (Baranauskas A., *Raštai*, t. 1, par. Regina Mikšytė, Vilnius: Vaga, 1970, p. 58).

ir šiuo atžvilgiu jo požiūris, kaip matėme, diferencijuotas.

Kitą racionalizacijos aspektą, magiškojo pavojaus išblėsimą XVIII a. antros pusės sąmonėje, liudija ne tik draudimas persekioti raganas (Donelaičio Prūsijoje 1728 m., Didžiojoje Lietuvoje 1776 m.), ne tik velnio dematerializacija, bet ir kintantis santykis su žmogaus kūnu. Iš raganų teismų Didžiojoje Lietuvoje prisimename, kad užteko 1697 m. Kelmės laukuose pamatyti nuogą žmogų, „kurstantį dirvoje laužus“, ir jis buvo su baime suimtas kaip raganus. Ideologiškai giminiškas atvejis minimas 1695 m. raganų teisme: „Ūbienė [...] vaikšto prieš žmones po gatvę atsiplėšusi sijoną lig juosmens ir sako: kaip aš plika vaikštau, taip ir jūs pliki būsit“⁹.

Donelaičiai žmogaus kūnas magiškai nebepavojingas, jam likusi tik socialinė reikšmė: vyrų „pilvai nuogi“ (PL 648) žmonoms dėkos, kad bus jų pagamintais drabužiais apdengti; šykštuolis „nuogs“ klūpo prie savo turto; „ar jau norit vokiečiams nuogi pasirodyt“ (VD 587), jei tingėdami nepasirūpinsi! kuo apsilikti? Nuogas kūnas numistifikuojamas į skurdo išraišką. Pranyksta seksualumo demonizavimas (lytiniai santykiai su velniais) ir iš viso bet koks lytiškumas (kurį lietuvių literatūrai pavyks vėl atrasti tik XX a.). Nuo kūno nuimama metafizinė našta – bet jis ir nuskurdinamas. Už tai, ką protas daro kūnui, apmoka vaizduotė.

Iki šiol vaizdavome Donelaitį universaliu Apšvietos amžiaus teologu. Bet už jo universalumą „modernesnis“ yra jo pradėtas tautinių kultūrų individualybės atskleidimas. Ankstesniojo laikotarpio metafizinis teatras buvo indiferentiškas lokalinėms kalboms. Jomis buvo tik išverčiama nuo jų nepriklausoma, visuotinė būties struktūra. Šią kalbai indiferentišką būties sampratą buvo paveldėję ir daugumas Apšvietos amžiaus filosofų. Bet tautinė kalba, kaip žmogiškai išgyvenamą pasaulį konstruojantis principas, tampa suprantama Donelaičiui.

Ne biologija, ne socialinės institucijos, ne klimatas ir ne religija lemia žmonių „prigimtį“, jų kolektyvinį identitetą, bet jų šnekamoji kalba. Jei lenkas ar žydas klastoja ir vagia, jei „vokietis koks, vokiškai pameluodams [čia ir toliau kursyvas mano, – V. K.]“ (ŽR 136), „apgaut pasidrąsin, / Tai nesidvyvyju, nės *jiems toks prigimė būdas*. / Ale ką mislyjat, kad toks tūls randasi smirdas, / Kurs *lietuviškai kalbėdams* pradeda branyt“ (ŽR 137–140)? Būdas prigimsta, matyt, iš vokiško ar lietuviško kalbėjimo. Socialinių klasių skirtumai Donelaičio svarstomi atskirai nuo nacionalinių.

Šis tautinės kalbos primato konstruojant žmonių pasaulį iškėlimas daro Donelaitį jo bendrakraščio, iš daugiataučių Prūsų kilusio Johanno Gottfriedo Herderio (Johano Gotfrydo Herderio) – tautų individualizmo principo, romantinės nacionalizmo koncepcijos autoriaus – pirmtaku¹⁰. Nuo Herderio Donelaitis skiriasi tuo, kad tik lietuvių tautai duoda pozityvią, vertingą individualybę (gamtos moralybę), kitas nuo jos atskirdamas vien negatyviomis savybėmis (su vienintele vokiečių moterų darbštumo išimtimi).

Donelaitis nėra prasigrūmęs iki tautinių individualybių universalios vertės supratimo – gal dėl to, kad jam ne taip kaip vokiečiui Herderiui – reikėjo ginti tautinę individualybę, kurios vertė buvo kitų, save laikančių pažangesniais, neigiama. Bet kad Donelaitis nujautė žmogiškojo pasaulio kilmę iš tautinės kalbos – jau XVIII a. viduryje labai daug: pirmasis tautinio atgimimo intelektualinis impulsas. Ši pažiūra negalėjo būti įsitvirtinusi liaudyje, kurią jis vaizduoja nutaustančia.

Donelaičio pasaulis suvoktas racionaliau, žemiškiau, blaiviau negu barokiškasis¹¹, o šiame

⁹ *Raganų teismai Lietuvoje*, p. 54.

¹⁰ Apie Herderio reikšmę šio „moderniosios ideologijos“ formavimosi atžvilgiu žr. Dumont L., *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective*, Chicago: The University of Chicago Press, 1986, p. 113–132. H. Hohn (*Nationalism: Its Meaning and History*, rev. ed., New York: D. Van Nostrand Company, 1971, p. 31) gal kiek per griežtai teigia, kad „Herderis buvo pirmasis, pabrėžęs, jog žmogiškoji civilizacija gyvuoja ne savo universaliomis, bet tautinėmis ir skirtingomis apraiškomis“. Donelaitiškoji kolektyvinės individualybės samprata lietuvių galvosenoje išliko ryški iki vėliausių laikų. Donelaitis tačiau – žymiai vakarietiškesnis žmogus už XIX a. Didžiosios Lietuvos kunigus – niekad nebandė sutapatinti tautybės su kuria nors krikščioniška konfesija.

¹¹ Donelaičio pasaulio racionalumą atspindi ir jo spalvų negausumas (Gineitis L., *Klasicizmo problema lietuvių literatūroje*, Vilnius: Vaga, 1972, p. 192–193). Būdinga, kad tarp Donelaičio spalvinių epitetų figūruoja rudas, pilkas ir juodas, kurie vizualinių menų sociologijoje siejami su vidinio tobulinimosi laikysena, o „visiškai nėra epitetų žalias, mėlynas, raudonas, geltonas, nekalbant jau apie atspalvius“ (p. 193). Žalia ir mėlyna yra spalvos, traukiančios veržlios motyvacijos žmones, raudona ir geltona – tuos, kurie nesiekia nei tobulintis, nei pasaulio keisti, bet tik džiaugiasi tuo, kas jie yra (Kavolis V., *Artistic Expression – A Sociological*

pasaulyje gyvenąs lietuvis vaizduojamas jausmais sukrečiamu žmogui. Ryškiausios jo emocinės savybės – gąstingumas ir verksmingumas.

Metuose randame dešimt nusigandimo epizodų. Gąsdina besikeikdami ponai ir valdininkai, deivės ir bildukai sapnuose, girtas žmogus ir nekviesti svečiai vestuvėse, pamatymas, kaip ponai, prieš pietus nepasimeldę, valgo austres, triukšmingas žirnių kūlimas, varnos nušovimas – gana įvairi, bet kasdien galinčių atsitikti, ne itin reikšmingų įvykių skalė. Tačiau tie daugiausia girdimieji įvykiai gąsdina smarkiau, visuotniau, negu šiandieninis skaitytojas lauktų. (Nors kai kas, atrodo, Donelaičio satyrinama.) Kai girtas ponas rėkė, „*visa pekla dėl to nusigandusi rūko*“ (PL 216). Kai vakmistras keikėsi, „*sviets visas su visais daiktais padrebėjo*“ (VD 98), žiurkės ir pelėdos „*jau apalpti pradėjo, / O daug žvirblių pusgyvių nuo stogo nupuolė*“ (VD 111–112). Autoritetingi keikūnai gąsdina ne tik žmones, bet sukrečia ir visą kosmosą.

Bet ir paprastų žmonių veiksmai lyg ir per stipriai kitus (tiesa, vien tik jų kaimynus) veikia. Išgirde triukšmingai kuliant žirnius, svečiai vestuvėse „*didei nusigandę, / Iš svetlyčios būriškos kūliais išsiritę, / Taip kad jų keli sveikas akeles išsibadė, / O kiti rankas ar kojas buvo palūžę*“ (RG 653–656). Tarnui nušovus varną, „*Kožnas, šūvį tą girdėdams, taip nusigando, / Kad apgaišę tuo keli po suolu nupuolė*“ (ŽR 304–305).

Gąsdina paprastai vien vyrai. Moteriškasis principas gąsdina tik sapne (pasąmonėje?) raguotos deivės pasirodymu. Bet tarp išsigąstančiųjų tepaminėta viena moteris, gumbu vaitojanti „*bobutė*“. Kitais atvejais išsigąsta arba vieni vyrai, arba visas kolektyvas vestuvininkų būryje. Susidaro įspūdis, kad vyrai *labiau* įgąsdinami (ar jau įgąsdinti) negu moterys.

Antroji *Metuose* dažnai ir taip pat kaip išsigandimas perdėtai vaizduojama žmonių savybė yra jų polinkis į ašaras. Pernai mirusio gero valdininko gedėdami, būrai „*taip nesvietiškai nusiverkia, / Kad ir akys jau keliems išpūti pradėjo; / O kiti dėl to, veik proto viso netekę, / Baudžiavą, kaip jiems reik, atlikt jau nedera bėdžiai*“ (VD 220–223). Aimanavimas toks besaikis, kad atima jėgas veikti. „*Kas jau bus iš jūs, kad vis raudodami kauksit; / O paskui, akli bei proto viso netekę, / Nei vaikus augyt, nei darbus dirbt negalėsit*“ (VD 244–246). „*Ašarų srovėmis*“ gailimasi savo senstančio arklio ir keliolika metų išstarnavusio, dabar jau nudilusio peilio¹².

Tokį beribį vaitojimą Donelaitis bando stabdyti apeliuodamas: „*O jūs vargdienėliai, jūs vyžoti nabagai, [...] Ramdykit ben ašaras irgi paliaukite verkę! [...] Jaugi gana šiamsyk vaitojus irgi dejavus!*“ (ŽR 496, 499, 517), nes mūsų gyvuliai, pašaro laukdami, „*į mus žiūrėdami verkia*“ (ŽR 523), ir mums reikia ne raudoti, o prisiminti reikalą aprūpinti savo bandą.

Panašią situaciją XIX a. pabaigos Didžiojoje Lietuvoje vaizduos Maironis: pradžioje lietuviai – verkiančiųjų bendruomenė (nors tada jie verks ne kieno nors kito išgąsdinti, o patys, iš savo „*prakilniai graudulingos nuomonės*“)¹³, vėliau: „*Vien atstatom krūtinę, apkaltą ledu*“¹⁴. Ašarų upeliai, atvira emocinio pažeidžiamumo išraiška tvinsta abiem laikotarpiais, keičiasi jų užtvenkimo,

Analysis, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1968, p. 136). Jo spalvų pasirinkimas patvirtintų, kad pasąmoninėje gelmėje Donelaičiui (kaip vėliau Vydūnui) svarbiausia buvo etinis žmonių tobulėjimas.

Literatūros mokslo ir dailės sociologijos koreliacija įgalina mus priėti ir dar prie vienos atsargios išvados. Jei pasikliautume Gineičio (Gineitis L., *op. cit.*, p. 127, 132) apskaičiavimais, kad *Metuose* „*pietistinė-barokinė tematika*“ sudaro „*16 % viso poemos teksto*“, o „*barokinio atspalvio žodynas [...] iki 25 %*“ Donelaičio žodžių, atrodytų, kad barokinio elemento daugiau Donelaičio stiliuje (žodžių atrankoje) negu turinyje (tematikoje). Dailės sociologija (Kavolis V., *op. cit.*, p. 5–6) sugestijuoja, kad meno kūrinii stilius išreiškia bendresnes (ir mažiau sąmoningai suvokiamas) orientacijas į veiklos situacijas, turinys – konkretesnį emocinį santykiavimą su savo aplinkos objektais. Jei taip, tai Donelaitį ankstyvesnė barokinė tradicija labiau veikia pasąmonės plotmėje, mažiau ten, kas sąmoningai suvokiama ir norima pasakyti. To paprastai ir tektų laukti kultūros kaitos laikotarpiais. Bet tam įrodyti ne visada turime tikslių priemonių.

¹² Prūsijos lietuvių elgesys ir bažnyčiose dar XIX a. antroje pusėje bus aprašomas taip kaip Amerikos žemutinių klasių negrų: „*Pačiose jausmingiausiose vietose vienas kuris, paprastai koks senas žmogus [vyras? – V. K.], ima vaitoti ir dūsauti, viena, parodydamas tuo savo pamaldumą, o antra, paskatindamas kitus; tuojau jam pritaria visi, ir graudingas dejavimas ir dūsavimas pripildo bažnyčią, neretai priversdamas kunigą pertraukti pamokslą*“ (Glagau O., „*Lietuvininkų buitį ir būdas*“, in: *Lietuvininkai: Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje*, par. Vacys Milius, Vilnius: Vaga, 1970, p. 252).

¹³ Dobilas J., *Bludas arba Lietuva buvusios Rusijos revoliucijos mete*, Tilžė: J. Dobilas, 1912, p. 398. Graudumo internalizacija – nors kilusi turbūt iš tautosakinės dainų tradicijos – apskritai ryškesnė lietuvių katalikų negu protestantų pasaulietinėje literatūroje.

¹⁴ Maironis, *Pavasario balsai*, Vilnius: Vaga, 1976, p. 40.

suvaldymo būdai: nuo praktinės atsakomybės savo paties ūkiui (Donelaitis) iki tautinio ar religinio sąjūdžio kolektyvinės drąsos (Maironis).

Verkiantieji Donelaičio aprašomi vyriškomis kalbos lytimis („keliems“, „bėdžiai“, „raudodami“, „netekę“, „vargdienėliai“). „Ašarų srovėmis“ apsipilantys kartais pristatomi kaip vyrai, kaip moterys – niekad. Ašarojimas kaip ir įgąsdinamumas *Metuose* daugiau vyrų savybė.

Metai suteikia šiek tiek medžiagos ir dviem hipotezėms, galinčioms paaiškinti šį Donelaičio vaizduojamą XVIII a. antros pusės kaimo vyrų bruožą. Pirmoji hipotezė: kad vyrų išsigandimo ir dejavimo polinkiai yra jų artimesnio santykio su ponais, valdžia, absoliučia valstybe pasekmė. Beveik visi *Metuose* vaizduojami kaimo žmonių santykiai su valdžios atstovais priklauso vyrų sferai; moterys tik plauna ponaičių pridergtus vystyklius. Daugiau tiesioginis despotizmo išgyvenimas (ne despotizmo įrankiuose, kurie greičiau tampa bejausmiai biurokratai, bet jo aukose) galėtų suformuoti lengviau sukrečiamo, emocinio balanso neišlaikančio žmogaus psichologiją.

Antroji hipotezė: kad moterys mažiau turi šių bruožų, kadangi jų charakterį stabilizuoja glaudesnis negu vyrų sutapimas su senąja liaudies kultūros tradicija. Šiai hipotezei būtų tokios medžiagos. Pirma, moterys ausdamos seka pasakas, net užmiršdamos savo darbą; vyrai (be vestuvinių švenčių) tradicinėje ekspresyvosios kultūros veikloje nedalyvauja. Antra, moterims priklauso liaudies medicina, kuria jos bando gydyti smarkiai sumuštą vyrą. Bet tas:

[...] tuojaus, tepalų smarkumą suuodęs
Ir žynavimo bobiško baisumą pajutęs,
Su sykiu nei koks perkūns iš patalo šoko
Ir, iš papykio nusitvėręs didelį strampą,
Bobas su visokiais bobiškais tepalėliais
Iš stubos prismirdytos tuo išmušė laukan.
(RG 763–768)

Liaudies medicinos žinojimas moterims suteikia galią, kurios vyrai bijo. Dėl šio paslaptingo žinojimo moterys tampa lyg ir senosios religijos atstovėmis, kai kurių jų funkcijų paveldėtojomis. „Žynavimo bobiško baisumą pajutęs“, netekęs tradicijų vyras griebiasi jėgos. Gal saugesnis įsitvirtinimas tradicijoje XVIII a. (kaip ir vėlesnių laikų) moterims suteikia psichologinės stiprybės, saugoja jas nuo emocinio nepastovumo, kurį matome „savavalninkuose“ vyruose¹⁵.

Kaip donelaitiškojo pasaulio įgąsdinamumas ir verksmingumas liudija, šio laikotarpio žmogus kasdieniniame gyvenime lengvai sukrečiamas, volatilus, jausmams pasiduodantis. Gal tai iš dalies dėl to, kad jo emocinių potencijų nebestabilizuoja ankstyvesnės ritualizuoto teatro formos?¹⁶

O gal greičiau todėl, kad racionalizuojančios moderniosios kultūros įtakos (kartu su svetimos kalbos invazija) yra pagaliau pasiekusios lietuvių kaimą – Didžiojoje Lietuvoje tai vyks vėliau – ir sukėrusios jo pasitikėjimą savuoju gyvenimo būdu, kurio uždarame pasaulyje asmeninės emocijos galėjo būti patikimai integruotos su „savo žmonių“ visuomenės struktūra ir todėl „herojiškai pastovios“?¹⁷

Palyginę ankstesniojo laikotarpio teismo protokolo sakinį: „Tris kartus kankintas ugnimi,

¹⁵ Apie ankstesnio laikotarpio vyrų ir moterų psichologines savybes Lietuvoje trūksta dokumentacijos. Galima tik spėti, kad iki XVIII a. vidurio katalikiškoje Lietuvoje kaimo vyrai buvo stipriau negu moterys krikščionybės paveikti, tad labiau tradicijos netekę (žr. Kavolis V., „Represyvioji sistema lietuvių kultūroje“, in: Idem, *Epochų signatūros*, in: Idem, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 384–402). Į vėlesnį laikotarpį šią temą pratęsia Violeta Kelertienė („Gamta ir kultūra lietuvių sąmonėje: kelių prozos tekstų analizė“, in: *Metmenys*, 1988, Nr. 54, p. 42–60).

¹⁶ Prisiminus Johano Huizingos (*The Waning of the Middle Ages: A Study of the Forms of Life, Thought, and Art in France and the Netherlands in the XIVth and XVth Centuries*, Garden City, N. Y.: Doubleday, 1954; liet. vert. Idem, *Viduramžių ruduo: Studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenimą ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, iš nyderlandų k. vertė Antanas Gailius, Vilnius: Amžius, 1996) vaizduojamas nuotaikų oscilicijas XV a. Europoje, hipotezė, kad ritualizuota teatro, kaip gyvenimo būdo, forma stabilizuoja emocijas, atrodo abejotina.

¹⁷ Lerner D., *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, Glencoe, III: Free Press, 1958.

tardomasis net nesujudėjo ir nieko neprisipažino¹⁸ su dėl smulkių dalykų be galo išsigąstančiais, ašarose skęstančiais XVIII a. vidurio žmonėmis, pajuntame emocinio klimato pakitimą.

AŠTUONIOLIKTO AMŽIAUS ANTRA PUSĖ DIDŽIOJOJE LIETUVOJE

Metų gadinėje Didžiojoje Lietuvoje vyko į modernesnę valstybę vedusios reformos, plėtėsi raštingumas, stiprėjo ir tapdavo radikalesni ūkininkų sukilimai¹⁹. Bet mes beveik nieko nežinome, kaip šio laikotarpio kitimai atsispindėjo liaudies sąmonėje.

Neatrodo, kad, išskyrus kylančią socialinio radikalumo dvasią, Didžiosios Lietuvos *liaudies* sąmonėje būtų žymesnių pokyčių. Įvykiai visuomenėje, bet nebeverda transformacijų katilai emocinėse kultūros gėlmėse kaip baroke, siekusiame galios ir grožio sintezės misterijoje suldyti kūno pojūčius ir sielos egzaltaciją. Ši aspiracija, vis labiau prarasdama savo energiją ir kultūrinį centralumą ir katalikiškoje Lietuvoje, dabar tik šmėkščioja populiariosios kultūros popieriuose, nebeatnešdama esminių pakitimų. Formuojasi nauji, sekuliarinio pasaulio autonomijos, žmonių gerovės požūriai. Bet ar šie pokyčiai, be abejo, atnešę naujų sąmoningumo elementų ir kaimo kultūron, radikaliau perdirba lietuviškai kalbančiųjų dvasios struktūras?

Nors tai gali būti geresnės dokumentacijos sukelta iliuzija, bet XVIII a. antroje pusėje Prūsų Lietuvos kaimiečių aplinkoje matome daugiau dvasios transformacijos reiškinių negu tuo pačiu metu Didžiosios Lietuvos lietuviškai kalbančioje liaudyje. Didžiosios Lietuvos kaimo dvasinį letargą patvirtina ir Motiejus Valančius. Aptaręs religinius pokyčius Lietuvos „diduomenėje“ XVIII a. ir XIX a. pradžioje, jis toliau rašo: „Nemokyti žmonės to kaitaliojimos nė justi nejuto [...]“²⁰. Gamtos reabilitacijos žymių, šiek tiek analogiškų donelaitiškajai, Didžiojoje Lietuvoje terandame Antano Strazdo poezijoje XIX a. pradžioje. XIX a. antrame trečdalyje pirmą kartą lietuvių kalba išpopuliarėja keliaujantis – nebe sėslus kaip Donelaičio (tik Karaliaučių kartais aplankantis) – žmogus, ir su juo daug kas pradeda keistis.

Metafizinis teatras, nors ir prarasdamas intensyvumą, pamažu dezintegruodamasis, turbūt liko orientaciniais rėmais religinių Didžiosios Lietuvos kaimo ir miestelių gyventojams iki XIX a. vidurio:

Dėl to, mieli broliai, bažnyčion susrinkę,
Garbinkime Dievą, sukniubę, suslinkę.
[...]
Verkdami iš džiaugsmo, meskim svieto niekus,
Cnatom ir pakūta apmazgokim griekus,²¹

iš dalies ir vėliau. Netiesiogiai šią prielaidą paremia pakelės kryžių, paplitusių XVII a. pabaigoje–XVIII a. pradžioje²², kuriais liaudiška metafizinio scenovaizdžio interpretacija buvo įrašyta į gamtinę aplinką, gausus statymas iki XX a. pirmų dešimtmečių. Kadaisė šiame laikotarpyje turėjo atsirasti ir „davatkos“ tipas, raganos moteryje totalaus nugalėjimo (o gal degradacijos?) žymuo.

Lyginamoji XVIII a. simbolių konfigūracijų analizė padeda atsakyti ir į pirmą (bet ne paskutinį) kartą lietuvių kultūros istorijoje iškilusį klausimą: kaip gali atsitikti, kad „savųjų“ valstybėje kultūrinė veikla smunka, o „svetimųjų“ valdomame krašte pasiekia iki tol aukščiausio savo literatūrinio

¹⁸ *Raganų teismai Lietuvoje*, p. 312 (1697 m.). Arba iš 1725 m.: „Viena moteris įskūsta dėl raganavimo – tačiau įskundėjai to įrodyti negalėjo, – kaime susirinkusių kilmingųjų buvo pasmerkta mirčiai ant laužo, į kurį ji gyva buvo įmesta. Parengta dvasiškai, savo baisią mirtį liepsnose (jose dėl budelio nepatyrimo ji ilgai turėjo kankintis) kantriai ir drąsiai iškentėjusi, ji pasitraukė į vėsumas“ (Lebedys J., *op. cit.*, p. 212).

¹⁹ XVIII a. pabaigoje ir XIX a., Konstantino Jablonskio žodžiais, Didžiosios Lietuvos „valstiečių sukilimai [...] pasidarydavo kartais kitokie. Jais jau buvo siekiama ne tik gintis nuo naujų priespaudų ir naujai dedamų našų, bet ir iš viso panaikinti baudžiavinę santvarką“ (Jablonskis K., *Istorija ir jos šaltiniai*, par. Vytautas Merkys, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 67). Socialiniu atžvilgiu tai radikaliau negu bet kas Donelaityje. Bet Didžioji Lietuva konservatyvesnė negu *Metuose* vaizduojamas religinis sąmoningumas.

²⁰ Valančius M., *op. cit.*, p. 395.

²¹ Baranauskas A., *op. cit.*, p. 69.

²² Dambrauskas P., „Kryžius“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 13, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1958, p. 186.

sužydėjimo? Atsakymų turime ieškoti ne tik skirtingose socialinėse aplinkybėse²³, bet ir skirtingu kultūros formų pasirinkime.

Mes žinome, kad palyginti pažangi Donelaičio kultūra XIX a. Mažojoje Lietuvoje išblės, slopinama, iš vienos pusės, ir valdžios skatinamos, ir spontaniškai vykstančios germanizacijos, iš kitos pusės, pačių lietuvių politinio ir (ne tiek Liuteronų Bažnyčioje, kiek populiariame surinkimininkų sąjūdyje) religinio, „antikultūrinio“ konservatizmo.

O atsilikusioje Didžiojoje Lietuvoje, savųjų valdžią pakeitus svetimiesiems, prasidės vis plėtantis tautinis ir kultūrinis atgimimas. Jo ankstyviausius impulsus suteiks kaip tik okupacijos pažadinta savos valstybės atmintis, kurios Mažosios Lietuvos lietuviai nebuvo paveldėję ir negalėjo įtikinamai atsikurti. Todėl, anksčiau buvę pažangesni, jie taps už Didžiosios Lietuvos lietuvius silpnesni XIX, tautų atgimimo amžiuje.

VIENA KITA PASTABA TOLESNĖS ANALIZĖS LINKME

Kur čia aprašyti pasikeitimai vyksta: ar „aukštojoje kultūroje“, tekstų autoriuose, ar platesniuose sluoksniuose, kuriuos jie nori savo tekstais veikti ar kuriuos aprašo? Ar Donelaitis atskleidžia vėlesnę to paties kultūros istorijos proceso fazę, kurią išgyveno ir Didžiosios Lietuvos lietuviai, ar išreiškia protestantiškos Mažosios Lietuvos variantą (dabar jau beveik išnykusį), nuo kurio katalikiška Didžioji Lietuva tuomet ir vėliau liko skirtinga?

Kuo skiriasi lietuviškieji šių procesų variantai nuo to, ką anksčiau ar vėliau išgyveno kiti europiečiai?

Kas šalia daugybės bažnyčių ir vienos knygos yra iš viso šio šimtmečio lietuviams (ar lietuviuose) likę?

Kolektyvinė teatrinė kultūros forma pagrindiniais elementais turėjo liesti daugumą visus ankstesniojo laikotarpio Didžiosios Lietuvos katalikus. Klausimas gali būti keliamas, kiek vieno asmens kūrinys *Metai* yra individuali vaizduotės išraiška, kiek „objektyvus“ laikotarpio aprašymas.

Atrodo visai įmanoma, kad Donelaičio aprašomas socialinis elgesys yra arti tuometinių tiek Mažosios, tiek Didžiosios Lietuvos kaimo lietuvių kasdieninės patirties. Baroko kultūra galėjo būti ritualinė superimpozicija, galiojanti tik ypatingomis progomis. Tokios superimpozicijos kultūros istorijoje – kažkas tarp architektoniško antstato, kurį galima būtų ir nuimti nepakeičiant apatinės (ir senesnės) struktūros, ir fotografinės kelių skirtingų paveikslų sąveikos toje pačioje erdvėje. Klausimas – kaip santykiauja kultūrinės formos, kokią jų santykiams parinkti metaforą – išskyla visada, kai naujesnė tradicija užkraunama ant senesnės arba joje spontaniškai įsiveista. (Barokas Lietuvoje kaip anksčiau krikščionybė ar vėliau socialistinis realizmas buvo organizuotai užverstas sluoksniu, tautinis atgimimas arba XX a. pradžios „kosminis individualizmas“ – žymiai spontaniškesni sąjūdžiai, nors ir su gausiais iš kitur atkeliavusiais impulsais bei transformuotais skoliniais.)

Bet jei Donelaičio aprašomas socialinis elgesys gali būti arti to laiko „paprastų žmonių“ patirties, tai būdas, kuriuo Donelaitis šį elgesį *interpretuoja*, palyginti „racionalus“, „semiotinis“, „sociologizuojantis“, „nacionalistinis“ – nėra jų pačių, kaimiškas, tradicinis, o gerokai modernesnis, kai kuriais atžvilgiais gyvenamąjį laikotarpį pralenkusio intelektualo radinys. Tokių intelektualų Didžiojoje

²³ XVII a. antros ir XVIII a. pirmos pusės kultūrinis nuosmukis Didžiojoje Lietuvoje akivaizdžiausias rašto kultūroje ir ją perduodančiose mokyklose. Monumentalioji architektūra XVII a. antroje pusėje pasiekia žymių laimėjimų, liaudies skulptūrinė tradicija gal kaip tik tuomet įgyja savo „klasikinę“ formą. Abiem šiais atžvilgiais Didžioji Lietuva kūrybiškesnė už Mažąją. Tačiau tai „nebyliųjų“ kūryba: nieko nauja nepasakoma žodžiais.

Monumentalioji architektūra apskritai, palyginti su literatūra, yra daug labiau galios ir turto funkcija negu patikimas dvasinio gyvenimo rodiklis, nors, be abejo, iš jos galima įžvelgti, kokiame kontekste galingieji norėjo būti matomi.

Tarp socialinių aplinkybių, skatinusių literatūrinį kūrybiškumą Mažojoje Lietuvoje, gal svarbiausios – geresnė, tvarkingesnė valdžios sukurta mokyklų sistema, įskaitant lituanistines studijas Karaliaučiaus universitete; didesnis vokiečių liuteronų kunigų Prūsijoje negu lenkų katalikų kunigų Lietuvoje domėjimasis lietuvių literatūra; pietistų religinio sąjūdžio sukelta dvasinė efervescencija. Apie ją žr. Vaškelis A., „Pietist Spirit in Donelaitis Poetry“, in: *Lituanus*, 1964, Nr. 10, p. 80–92. Bet tokių sąjūdžių kultūrinė įtaka dažnai būna dvilypė: vienių vaizduotę išjudinanti, kitų dar labiau uždaranči siaurame religiškume.

Lietuvoje ne tik tada, bet ir per visą XIX a. dar nebuvo. (Jų pirmuoju ten gal laikytinas Mikalojus Konstantinas Čiurlionis.)

Kai kuriais atžvilgiais Donelaičio kuriamas vaizdas skiriasi nuo kitų šaltinių aprašytos socialinės tikrovės. Burtai, prietarai, tikėjimai dvasių pasirodymais Prūsų Lietuvoje paplitę dar ir XIX a. (1869 m.):

Lietuviniuose dar tebėra visokių tikėjimų iš pagonystės laikų, o ir prietarai turi našią dirvą toje geraširdžių ir lakia vaizduote apdovanotų žmonių tautoje. Jie dar tiki namines, apginančias ir varginančias dvasias, kurioms pašvenčia libacijas arba barsto druskos į ugnį, jie turi daug nelabų dvasių, bildukų, prijautimų ir ženklų ir labai laikosi gerų ir negerų dienų; žynystė, monai ir kerai yra jiems kone tikėjimo tiesos, ir neretai jie suruošia raganų ir velnių išvaymą.²⁴

Tad galvotina, kad Donelaičio palyginti racionali religija yra daugiau elito kultūros – jo paties, – o ne tuometinės liaudies kultūros savybė ir Prūsų Lietuvoje. Pastaroji turėjo būti panašesnė į Didžiosios Lietuvos liaudies kultūrą, negu atrodytų iš XVIII a. antros pusės rašto kultūros tekstų (pvz., palyginus *Metus* su Mykolo Olševskio *Broma atverta ing viečnastį*).

Kai kuriais atžvilgiais Didžioji Lietuva vėliau vijosi Mažąją, kai kuriais liko skirtinga. Didžiojoje Lietuvoje velnias ne tik Donelaičio laikais nėra dematerializavęsis, bet fizinėmis pragaro kančiomis populiariose knygose gąsdinama bent iki XIX a. paskutinio ketvirčio, jei ne vėliau. Apie stebuklus pakalbama iki šiandien. Vis dėlto ilgainiui, nors ir pavėluotai, religijos struktūra Didžiojoje Lietuvoje (turbūt ypač nuo XX a. pradžios) racionalizuojama panašia kryptimi kaip ir *Metuose*. Tačiau moralybė nesiejama su gamtiškumu. Panašų į Donelaitį gamtos teologų Didžioji Lietuva neišugdė.

Vienas „savavalninkumo“ aspektas Didžiosios Lietuvos niekad nepasiekė. Mažojoje Lietuvoje nuo XVIII a. vidurio – kitas šaltinis nurodo vėlesnę jų įtakos pradžios datą – susiformuoja nuo kunigų nepriklausomas (ir jų atžvilgiu dažnai kritiškas) pasauliečių „surinkimininkų“ religinis sąjūdis, veikęs dar ir po Antrojo pasaulinio karo. Didžiojoje Lietuvoje nėra buvę spontaniškai autonomiško religinio sąjūdžio (išskyrus iš Mažosios Lietuvos pasklidusius liuteronų surinkimininkų būrelius). Ateitininkai – formalesnė, globojama organizacija – XX a. dažniausiai buvo kunigų steigiami ir liko bendrojoje Bažnyčios priežiūroje.

Surinkimininkų pradžią *Lietuvių enciklopedija* datuoja „apie 1750“ (t. y. Donelaičio laikais); sąjūdis prasidėjęs „kaip protestas prieš racionalizmo pasireiškimą religiniame gyvenime šviečiamuoju metu“²⁵. Arthuras Hermannas (Arturas Hermanas) pažymi, kad „didžiausią įtaką lietuviams Prūsų Lietuvoje nuo devynioliktojo amžiaus pradžios turėjo lietuviškasis bendruomeninis sąjūdis, kuris save vadino „surinkimininkais““. Hermanno apskaičiavimu, „mažiausiai 40 procentų suaugusių lietuvių dalyvavo šiame sąjūdyje!“ Iš trijų pagrindinių jo dalių viena – „jurkūniškiai“ – buvo labai su Bažnyčia susiję, antra – „klimkiškiai“ – asketiško gyvenimo būdo siekdami dažnai konfliktavo su liberalesniais kunigais, trečioji – „kukaitiškiai“ – iš dalies Bažnyčią atmetė ir daugiausia nebesilankė pamaldose²⁶. Pastarieji laikytini vieninteliu nebažnytiniu (t. y. „nepriklausomu“) religiniu sąjūdžiu lietuvių istorijoje.

Kai liaudis Mažojoje Lietuvoje jau buvo pradėjusi pati aiškintis religines tiesas, Didžiojoje Lietuvoje gal dar nebuvo baigęsis plakimasis bažnyčiose. Net ir tariant, kad abiem šiais elgesiais gali būti reiškiamas intensyvus religinis išgyvenimas, to išgyvenimo esmė aiškiai skirtinga. Trūksta gelminių studijų apie vėlesnius tų išgyvenimų kitimus²⁷.

Metafiziniame teatre lietuviai vargu ar kuo esmingiau išsiskyrė iš kitų katalikiškų Europos kraštų. Bet Donelaitis ir Apšvietos epochos, ir protestantiškos literatūros kontekste – originali figūra, ir jo originalumas nemaža siejasi su jo lietuviškais „panteistiniais“ elementais.

²⁴ Glagau O., *op. cit.*, p. 254.

²⁵ Kavolis M., „Surinkimai“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 29, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1963, p. 213.

²⁶ Hermann A., „Das Nationalbewusstsein der litauischen Lutheraner in Preussisch-Litauen und in Litauen“, in: *Sonderdruck Lutherische Kirche in der Welt*, 1988, Folge 35, S. 123, 125.

²⁷ Bet plg. Kavolis V., „Keturi šimtai keturiasdešimt transcendencijos metų“, in: Idem, *Sąmoningumo trajektorijos: lietuvių kultūros modernėjimo aspektai*, Chicago: Algimanto Mackaus Knygų Leidimo Fondas, 1986, p. 100–130; arba kn. Kavolis V., *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 217–251.

Latviuose bet kas lygintina su Donelaičiu pasirodo tik maždaug šimtmečiu vėliau. Mažoji Lietuva inspiruoja išvadą, kad lietuvių atsilikimas nuo latvių prasidėjo tik XIX a.²⁸

Kai kuriems XX a. antimodernistams metafizinis teatras, be abejo, būtų už Donelaitį arčiau širdies.

1988, 1991, 1994

Egzodo Donelaitis: lietuvių išeivių tekstai apie Kristijoną Donelaitį, sudarė ir parengė Mikas Vaicekauskas, Vilnius: Aidai, 2001, p. 454–473.

²⁸ Latvijos ir Mažosios Lietuvos kultūros būklės lyginimas XVIII a. antroje pusėje gali būti tik sąlyginis. Latviai jau turi spausdinamą pasaulietinę Apšvietos laikysenos literatūrą ir, matyt, pakankamai jos skaitytojų. To neturi Mažoji Lietuva, kuri tačiau latvius toli pralenkia kūrybiškumu (Donelaitis). Estai abiem atžvilgiais truputį vėluoja, Didžioji Lietuva dar labiau (Scholz F., „Die baltischen Literaturen. Gemeinsamkeiten und Unterschiede“, in: *Baltisches Jahrbuch*, 1988, S. 202).